

UOT 902

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.170>

ELMAR BAXŞƏLİYEV

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi

Azərbaycan

elmarbakhshaliev@gmail.com

GƏMİQAYA TƏSVİRLƏRİNDƏ ÖN ASIYA MOTİVLƏRİNİN İZLƏRİ

Giriş. Şumerlərdə mövcud olan mifologiya və bundan qaynaqlanan dini dünya görüşü həmin dövrdə əhalinin sosial-siyasi, iqtisadi həyatının təməlini təşkil etməklə bərabər digər xalqların da mədəniyyətinə də təsir etmiş, geniş coğrafiyaya yayılmışdır. Naxçıvan ərazisində Eneolit və Tunc dövrünə tarixləndirilən Gəmiqayada mövcud olan bəzi mifoloji məzmunlu qayaüstü rəsmlərdə Şumer mədəniyyətinin izlərinin olduğunu deyə bilərik. Hər iki coğrafiyadakı yaxın bənzərliklər bizə Gəmiqaya təsvirlərinə Şumer mifologiyasının təsir etdiyini deməyə əsas verir. Şumer dilinin türk dillərinə bənzərliyi və hər iki mədəniyyətdə olan motivlərin oxşar olması bu iki mədəniyyətin məxsus olduğu əhalinin tarixin hansısa dövründə bir-birinə coğrafi cəhətdən yaxın olduğunu və onlar arasında əlaqələrin olduğunu deməyə əsas verir. Şumer inanclarındaki motivlər Azərbaycan folklorundakı motivlərlə bir-birinə yaxın bənzərlik göstərir.

Azərbaycan və Şumer inanclarında bənzərliklər. Tarixə nəzər saldıığımız zaman görürük ki, şumerlərin yaşadıkları ərazidə formalaşdırdıkları dil və buna ən uyğun ifadə şəkli olaraq yazının kəşfi nəticəsində mifoloji dünyagörüşlərini daha dəqiq ifadə etmək imkanları olmuşdur. Gil lövhələr üzərində yazılan kitabelər günümüze qədər gəlib çatmışdır. Bu lövhələr üzərində olan yazılar bizə onların mifoloji dünyagörüşünü daha dəqiq öyrənməyə imkan verir. Şumerlərin sosial-siyasi və iqtisadi həyatı, mifologiyası, dini və bunların ifadə şəkli olaraq ədəbi əsərlərinin təsiri o qədər güclü olmuşdur ki, bunlar həm öz dövründə, həm də ondan sonra digər xalqların həyatına təsir göstərmişdir. Bu əsərlər nəinki Orta Şərqdə özünü dini mətnlərdə göstərmiş (13, s. 685-724), həm də qədim Yunanıstanda bəzi filosofların düşüncələrinə də

təsir etmişdir (30, s. 47). Tarixi mənbələrdə Şumerlərin Mezopotamiyanın yerli sakinləri olmadığı və oraya köç yolu ilə gəldikləri deyilir. Onların köç məşuruları üzərində olan yerlərdən biri də Azərbaycandır (42, s. 66-67). Şumer şəhər dövlətinin Aratta dövləti ilə olan iqtisadi-siyasi əlaqələrindən bəhs edən tarixi mənbələrə əsasən onların arasındakı mədəni əlaqələrin güclü olduğunu görürük (16, s. 15). Fritz Hommel araşdırmalarında şumerlərin dillərinin türk dilinə yaxından bənzədiyindən bəhs etmiş və bu iddiasını Turanda yaşayan türklərin şumerlərlə yaxın qonşu olduqları fikri ilə əsaslandırmışdır (26, s. 352). Bütün bunlara nəzər saldıığımız zaman qədim dövrlərdə Azərbaycan ərazisində yaşayan insanlarla Şumerdəki insanların mənəvi mədəniyyətinin bir-biri ilə əlaqəli olduğunu deyə bilərik. Bu mövzu ilə əlaqəli olaraq Şumer mifoloji mətnlərinə nəzər yetirək. Şumer yaradılış mifinə görə dünyanın başlanğıcında heç nə yox ikən su var idi. Şumerlər bunu ilahə Nammu olaraq adlandırır (16, s. 64-69). Türklərdə isə bu ilahə yaradılış və dəniz tanrıçası Ağ Anadır (12, s. 570). Azərbaycan folklor mətnlərinə nəzər saldıqda görürük ki, burada da Tanrının dünyanı sudan yaratmasından bəhs olunur (2, s. 35).

Şumer əfsanələrində hökmdar Etanın övladı olmur. Göydə bitən və onu yeyənin uşağı olacağına inanılan otu əldə etmək barədə düşüncəyə, bir gün o çuxura düşən qartal balalarını ilandan xilas edir. Quş buna çox sevinir və bunun müqabilində ona kömək edir (16, s. 43-44). Başqa bir hekayədə qəhrəman Luqalbanda İmduqud quşunun dostluğunu qazanaraq öz şəhərinə qayıda bilir (16, s. 179-180). Quş və ilanla bağlı bu cür motivlər Gəmiqaya təsvirlərində (şəkil 1), Azərbaycan folklorunda Məlikməmməd nağlında olan motivlərlə yaxın bənzərlik

göstərir. Orada Məlikməmməd ağaca dolanmış ilanı öldürərək quşun balalarını xilas edir və quşun vasitəsi ilə evinə qayıda bilir (1, s. 174-175). M. Seyidov türk xalqlarında dağın göydən enməsi inamının olduğundan bəhs etmiş və bunun günəşlə, göylə bağlı olduğuna diqqət çəkmişdir. Tədqiqatçı fikrinə davam edərək demişdir ki, türk xalqları bir sıra dağlara ulu baba

kimi də baxarmışlar. Buna görə onlar dağlara Babadağ, Ağbaba kimi adlarla müraciət etmişlər. Gəmiqayanın da yerləşdiyi Naxçıvan ərazisində qadınlar dağa baxan zaman başlarını örtmə adəti olmuşdur (8, s. 230-31). Şumer mifologiyasına və mədəniyyətinə nəzər yetirdiyimizdə dağın nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu görürük.

Şəkil 1. Gəmiqaya təsvirlərində quş və ilanın mübarizəsi (Vəli Baxşəliyev).

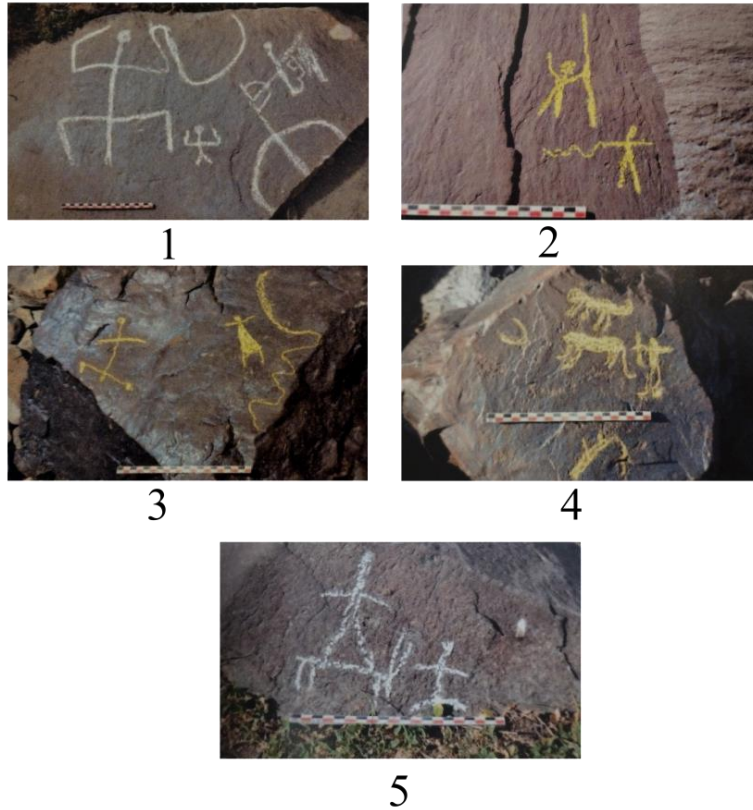
Qədim şumerlilər dağları tanrılarla əlaqələndirmiş və qədim türklərdə olduğu kimi onun göylə əlaqəsinə vurğulamışlar. Onların dağı baş tanrı Enlil ilə əlaqələndirməyini və mövzu içində keçən motivləri dediklərimizə nümunə olaraq göstərə bilirik (14, s.26), (17, s. 5). Bu nümunələrdən də görüldüyü kimi, bu iki mədəniyyət dağlara xüsusi önəm vermişdir və bu kultla bağlı inamlarda yaxın bənzərlik vardır. Tədqiqatçılar Azərbaycan inanışlarında, xüsusən İslamdan sonrakı inanclarda dağlarda övliyaların olduğunu və bu səbəbdən dağlara qarşı xüsusi diqqətin olduğunu və qurban verildiyindən yazırlar (11, s. 56). Görünür çoxtanrılı dinlərdən tək tanrılı dinlərə keçid dövründə bir çox personajlar dəyişdiyi kimi insanlar bəzi tanrıları övliyalarla əvəz etmişdir. Burada sözügedən hekayələr fərqli olsa da motif eynidir. Şumer və Azərbaycan əfsanələrinə nəzər saldıığımız zaman görürük ki, hər iki mədəniyyətdə “yeddi” sayı əhəmiyyətlidir. Belə ki, Gilqameş dastanında Uruka bəla gətirmək üçün göndərilən

vəhşi buğa Fərat çayının suyundan yeddi qurtum içir (25, s. 112). Dastanda Gilqameş, Humbabanı öldürməmişdən əvvəl onun yeddi sehirli gücünü məhv etdikdən sonra öldürməyi bacarır (25, s. 226). Gilqameşin ölümündən bəhs edən gil lövhələrdə yeddi oğlu olan atadan, yeddi gün, yeddi gecə, yeddi dağ kimi içində yeddi olan bir çox nümunələrə rast gəlirik. Bilindiyi kimi, Azərbaycan-türk folklorunda və ədəbiyyatında yeddi rəqəmi ilə bağlı inanclardan bəhs edilir. Şumer dastanlarında olduğu kimi Azərbaycan nağıllarında da zaman yeddi rəqəmi ilə göstərilir (7, s.4). Qədim türk təfəkküründə şumerlərdə olduğu kimi tilsimlərin çox zaman yeddi rəqəmi ilə əlaqəli olduğunu görürük (7, s. 5). Yuxarıda verilən nümunələrdən görüldüyü kimi, Şumer və Türk xalqları arasında yaxın mənəvi bağlar olmuşdur. Bunlardan başqa bu iki mədəniyyət arasındakı bənzərliyi Naxçıvan ərazisində yerləşən Gəmiqaya abidəsində müşahidə etmək olur. Buradan aşkar edilmiş qaya üstü rəsmlər və digər arxeoloji abidələrdən əldə

edilmiş materiallar bu iki mədəniyyətin yalnız mənəvi mədəniyyətlə deyil, maddi-mədəniyyət nümunələri əsasında da bənzədiyini göz önünə qoyur.

Gəmiqayada Yaxın Şərqlə motivləri. Naxçıvan ərazisində yerləşən Gəmiqaya abidəsindən aşkar edilmiş qayaüstü rəsmlər bizə Yaxın Şərqlə əlaqələri maddi-mədəniyyət nümunələri əsasında tədqiq etməyə imkan verir. Bu təsvirlər Ordubad rayonunda yerləşən Qapıcıq zirvəsinin cənub və qərb yamacındakı yaylaqlardan aşkar edilmişdir (3, s. 182). Tunc dövrünə aid edilən qayaüstü rəsmlərin motivləri Şumer mədəniyyətinə aid bir qrup rəsmlərlə bənzərlik təşkil edir. Ordubad rayonunda yerləşən Aşağı göllər yaylağında ovalşəkili daşın üzərində əlində orağ olan insan təsviri vardır (şəkil 2, 1). Bu şəkilə diqqət yetirdiyimiz zaman onun Şumer tanrılarında olan fırtına tanrısı Enlil ilə əlaqəli ola biləcəyini görürük. Belə ki, Şumer əfsanəsində göstərilir ki, Enlil göyü yerdən ayırdığı zaman atası An göyü götürür, o isə anası Ki ilə yeri götürür və onunla evlənir. Bundan sonra kainatın təşkili, insanın yaradılması və sivilizasiyanın qurulması üçün zəmin yaradır

(29, s. 11). Qədim Şumerdə Enlilin simvolu buyuzlu papaqdır (19, s. 98). Ancaq onunla əlaqələndirilən və onun ekvivalenti sayılan Yaxın Şərqlə tanrıları əllərində oraqla təsvir edilmişdir. Tədqiqatçıların fikrincə, Uqaritlərin orağ tanrısı Hil Şumerdə küləyin, havanın və yerin tanrısı olan Enlil ilə əlaqəlidir (38, s. 269). Digər bir Yaxın Şərqlə tanrısı olan Hitit tanrısı Kumarbidən bəhs edən tədqiqatlar onun oraqla əlaqəsi barədə bəhs edir. Bu orağdan həmçinin göyü və yeri ayıran orağ olaraq bəhs edilir (18, s. 214). Tədqiqatçılar, həmçinin, qədim Yunan səma tanrısı Kronun Mesopotamiyadakı ekvivalentinin Enlil ola biləcəyi haqqında fikir söyləmişdirlər (32, s. 224). Burada diqqətə çəkən məqamlardan biri isə Kronun silahının orağ olmasıdır. Bunların bağlamında Gəmiqayadan aşkar edilmiş əlində orağ olan tanrı rəsmi bunlara bənzər bir inancla əlaqəli olduğunu deyə bilərik. Araşdırmalara əsaslanaraq deyə bilərik ki, Aşağı Göllər yaylağında qədim insanların qaya üzərində təsvir etdiyi insan fiquru qədim Şumerdə olan səma tanrısı ilə görünüşdə müəyyən fərqliliklər göstərsə də motiv olaraq eynidir.

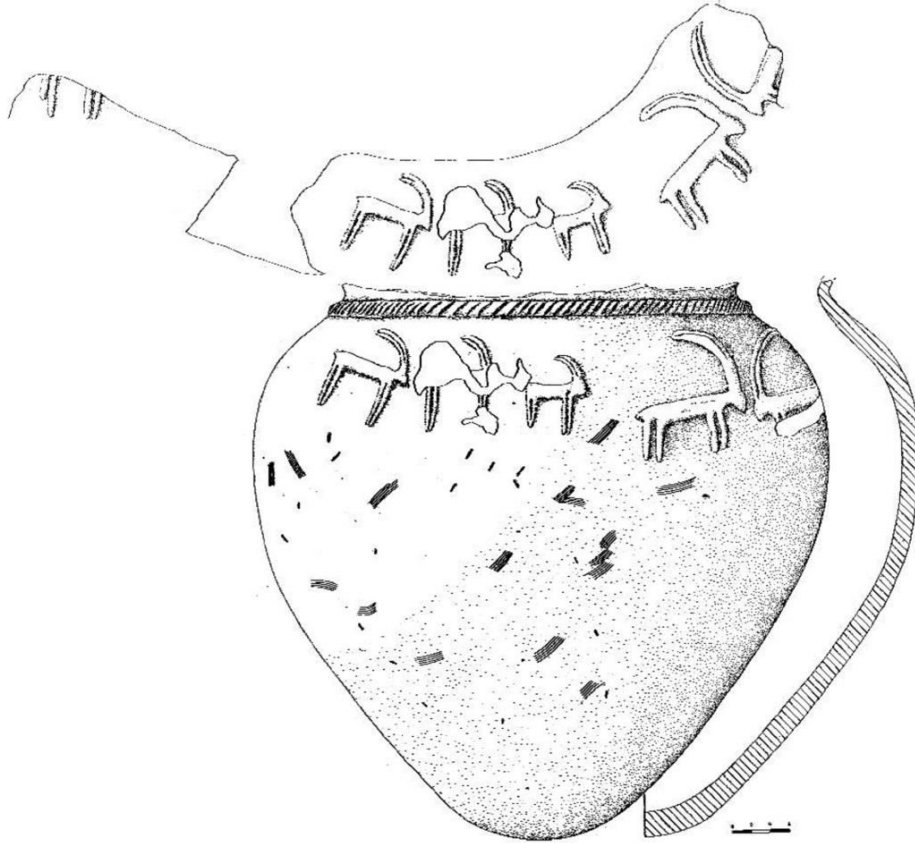

Şəkil 2. Gəmiqaya. Qayaüstü rəsmlər. (Nizami Aliyev) (5)

Gəmiqayada, Qızgəlin Çuxuru yaylağında-ki bir təsvirdə əlində ilan olan insan, digərində isə əlində çomaq olan insan fiqurlarının birlikdə təsvirinin (şəkil 2, 2) qədim Şumerlərin inanc-lar sistemi ilə əlaqəli olduğunu düşünürük. Bi-lindiylə kimi, Şumerdə yeraltı dünya və bitkilə-rin tanrısı olan Ninqişzida həmişə ilanlarla təs-vir edilir. Gilgameş dastanından bizə məlum ol-duğu kimi, Şumer mədəniyyətində iki tanrı Təmmuz və Ninqişzida zamanlarının çoxunu yer altı dünyasında keçirirlər (25, s. 196). Ço-banların tanrısı Təmmuzun əlində əsa ilə təsvir-ləri vardır. Görünür bəhs etdiyimiz təsvirdə də Şumer panteonunda olduğu kimi, çoban tanrısı və təbiət tanrısı birlikdə təsvir edilmişdir. Şu-mer mifologiyasından bəhs olunan qaynaqlarda da bunların əkiz tanrılar kimi təsvir olunduğun-dan bəhs olunmuşdur (23, s. 191). Əlbətdə ki, Azərbaycan ərazisində o dövrə aid yazılı qay-naqlar olmadığı üçün bunları qaynaqlarla təsdiq

etmək olmur. Ancaq bəhs etdiyimiz tanrılar və onların xüsusiyyətləri motiv olaraq yaxın bən-zərlik göstərilir. Digər tərəfdən qədim Şumer-də ilan təsvirləri həmişə mənfi obrazda verilmə-mişdir.

Azərbaycan folklorunda bəzən ilanın şər qüvvələri təmsil etdiyini görürük. İlanə yüklə-nən bu xüsusiyyətlər zamana və coğrafiyaya görə dəyişiklik göstərir, daha bir səbəb isə Orta Şərq dinlərinin insanların iqtisadi-siyasi həya-tında əsas rol oynaması ilə bağlı olaraq dəyişdi-yini deyə bilərik. Gəmiqayada, Qızgəlin Çuxu-ru yaylağından aşkar edilmiş digər bir fiqur ilan qarşısında təsvir olunmuş insandır (şəkil 2, 3). Görünür buranın qədim sakinlərinin tanrılar panteonunda Yaxın Şərq inancındakına bən-zər tanrı mövcud olmuşdur (22, p. 33-48, p. 50, fig 1. f, g). Bu təsvir də yuxarıda bəhs etdiyimiz Yaxın Şərq tanrılarında olan təbiət və yer altı dünyası tanrısına bənzər tanrı təsviridir.

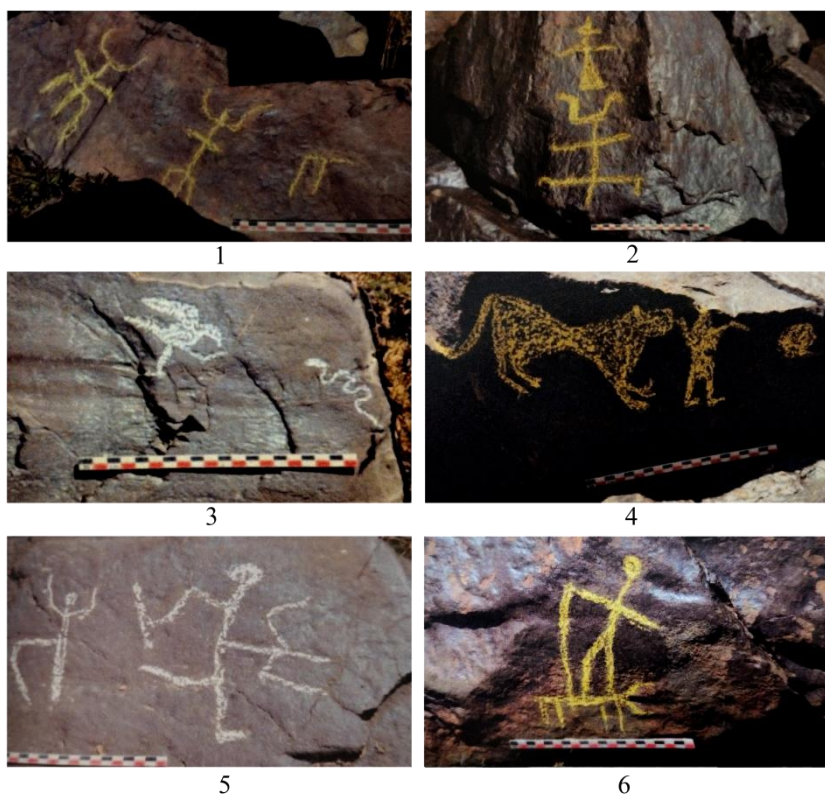

Şəkil 3. Ovçulartəpəsi. Üzərində üz-üzə keçilərin dayandığı keramika parçası (Vəli Baxşəliyev).

Ovçuluq Azərbaycan xalqının tarixində və mədəniyyətində mühüm yerə sahib olmuşdur. Azərbaycan Türkləri tarix boyu həyat tərzinə uyğun olaraq ovçuluqla məşğul olmuş və arxalarında ov ilə əlaqəli böyük bir mədəniyyət buraxmışlar.

İstər şifahi xalq ədəbiyyatında istərsədə arxeoloji araşdırmalar nəticəsində aşkar edilən nümunələr əsasında deyə bilərik ki, ovçuluq kultu qədim dövrlərdə insanların həyatının əsas hissəsində yer almışdır. Ancaq bu dəfə o mövzulara toxunmayıb, aşkar edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələri ilə Mesopotamiyadan aşkar

edilmiş nümunələrin qarşılaşdırmasını vermək və bunlar arasındakı yaxın bənzərliyə diqqət çəkməyə çalışacağıq. Qızgəlin Çuxuru yaylağında aşkar edilmiş qayaüstü təsvirdə iki bəbiri ovlayan insan təsviri vardır (şəkil 2, 4). Bu təsvirin yaxın bənzəri qədim Şumerdə Uruk stelin-dən məlumdur (41, s. 241, fig. 2). Burada insanın aslan ovladığı görünür. Bəhs etdiyimiz bu səhnə Gəmiqayadan olan səhnə ilə yaxın bənzərlik göstərir. Aslan ovunun Mesopotamiyada fərqli mədəniyyətlərdə geniş yer aldığı bilirik ancaq bu yazımızda bənzətməni Şumerlərlə olanla məhdudlaşdırırıq.

Şəkil 4. Gəmiqaya. Mifoloji məzmunlu qayaüstü rəsmlər. (Nizami Əliyev) (5)

Qədim Şumerdə III Ur dövrünə aid silindir möhürdə fiqurun keçisi üzərinə mindiyi göstərilir (40, s. 349, fig. 2.1). Gəmiqayada, II Qaranqış yaylağında granit daş üzərinə çəkilmiş keçisi üzərində dayanmış insan fiquru (şəkil 2, 5) yuxarıda bəhs etdiyimiz Şumer dövrünə aid Təmmuz fiquru ilə yaxın bənzərlik göstərir. Yaxın Şərqdə tanrıların adətən onlar üçün müqəddəs olan heyvanların üzərində təsvir edilməsi geniş yayılmışdır. Bu iki təsvir çəkilmə texnikasında fərqlilik göstərsədə motif olaraq eynidir. Naxçıvan ərazisində Şərur rayonunda yerləşən Ovçu-

lartəpəsi yaşayış yerindən aşkar edilmiş keramika üzərində (Şəkil 3) qarşı qarşıya duran keçilər təsvir olunmuşdur (4, s.110). Bu tip relyef keçisi təsvirlərinə Şumer mədəniyyətinə aid keramika üzərində də rast gəlinir (36, s. 394, fig. 29, 30).

Qızgəlin Çuxuru yaylağında qranit daş üzərində təsvir edilmiş iki ədəd öküz başlı insan təsviri vardır (şəkil 4, 1). Yaxın Şərq mifologiyalarına nəzər yetirdiyimiz zaman bu təsvirlərə bənzər motivlərin olduğunu deyə bilərik. Yuxarıda bəhs etdiyimiz Gəmiqayadan olan təsvirlə əlaqəli olduğunu düşündüyümüz tanrılar, qədim

Şumerdə mal-qara tanrıları olan Lahar və Saqqandır. Lahar adətən bacısı, taxıl ilahəsi Aşnanla birlikdə təsvir edilir. Silindir möhür üzərində onların qarşı-qarşıya təsvirlərində vardır (24, Plate XX, e). Dunnu Teoqoniyasında Lahar digər bir mal-qara tanrısı olan Saqqanın oğlu olaraq onunla birlikdə göstərilmişdir (20, s. 393). Lambertə görə Sakkan və Laharın birlikdə təsviri birincinin ikincini təyin etmək məqsədi ola bilər. Çünki Akkad mətnlərində Lahar, Aşnanla təsvir edilir və birinci sürülərin ikinci isə taxılın məhsuldarlığının simvolunu özündə daşıyır (34, s. 524). Bu nöqteyi nəzərdən Gəmiqayadan aşkar edilmiş üz-üzə duran buğa başlı insan təsvirləri Yaxın Şərqdəki tanrılar kultu ilə əlaqəli ola bilər. Ancaq onun ifadə etdiyi mənə mübahisəlidir. Gəmiqayadan olan təsvirdən isə görünür ki, bu iki təsvirdə kişi fiquru simvolizə olunmuşdur. Ola bilər ki, Gəmiqaya sakinlərinin Dunnu Teoqoniyasında keçən Yaxın Şərq mal-qara tanrılarına bənzər tanrıları olmuşdur və bu onların ikonoqrafik təsvir versiyasıdır. Bu təsvirlər haqqında əlimizdə yazılı qaynağa əsaslanan mənbə olmadığına görə, bənzətmələr nisbətlik təşkil edir, ancaq bu təsvirlərin motiv olaraq yaxından bənzədiklərini deyə bilərik.

Müqəddəs ağac kultu ilə bağlı izlər Şumer mifologiyasında muxtəlif motivləri özündə əks etdirəcək şəkildə hekayələşdirilmişdir. Ağacın tanrıça tərəfindən sahiblənilməsi və baş verən hadisələrin tanrılar tərəfindən nizamlanması ilə yəni kainat üçün həlledici məsələlərdə ağacın mühüm yerə malik olması motivi əfsanələrdə hər zaman işlənmişdir. Qədim Şumer əfsanəsinə görə Fərat çayının sahilində onun suyu ilə qidalanan "müqəddəs ağac" baş verən güclü küləklər nəticəsində yerindən sökülmüşdür. Ağacın bu halını görə İnanna onu öz şəhərinə aparıb əkməyi və himayəsində saxlamışdır. Daha sonra həmin ağacdən özünə oturmaq və yataq düzəltmək fikrinə düşən ilahə ağacın üstündəki qeyri-adi canlılarla mübarizə apara bilmədiyi üçün digər tanrılardan kömək istəyir ancaq heç kim ona kömək etməyi qəbul etmir. Nəhayət Gilgameş ağacın üstündə olan üç mifoloji varlığı, ağacın yuxarısında yuva quran Zu quşunu, ortasında yaşayan səssizliyin xidmətçisi Liliti və ağacın kötüyünə dolanan ovsunlana bilməyən ilanı uzaqlaşdırmaqla İnannaya köməklik göstərir (29, s. 33-34). Bir çox Türk xalqlarının

əfsanələrində qəhrəmanın ağacın üzərində olan qeyri-adi varlıqlarla mübarizəsi və bununla da misyasını yerinə yetirməsi məsələsi işlənmişdir. Türk dastanı olan Kögüdey əfsanəsində Qara Batırın əjdaha ilə döyüşərək quşun balalarını xilas etmə motivi vardır (8, s. 259). Başqa bir türk dastanı Boston əfsanəsində Bostonun əjdaha ilə mübarizəsi motivi vardır (9, s. 185). Yuxarıda inanc bənzərliyi barədə danışarkən Azərbaycan nağılı olan Məlikməmmədin nağılında qəhrəmanın ağaca sarılı əjdaha ilə mübarizəsi motivindən bəhs etmişdik. Bundan əlavə Yaqut türklərində ağacların içində iyələrin yaşadığı inancı vardır və onlar ağacın yuxarısında otururlar (15, s. 177). Azərbaycan Türklərində ağac iyəsinin kişi, bəzən isə qadın olduğu fikri formalaşmışdır (10, s. 30). Fikrimizcə hekayələrdə kiçik dəyişikliklər olsa da motivlər yaxın bənzərlik göstərir. Şumer və Azərbaycan əfsanələrindəki bu motif bənzərliklərini nəzərə alaraq deyə bilərik ki, hər iki mədəniyyətdə ağac və onunla əlaqəli olan mifoloji varlıqlar motiv baxımından bir-biri ilə bənzərdir. Bütün bunların əsasında Qızgəlin Çuxuru yaylağından aşkar edilmiş ağac üzərində duran qadın fiqurunun (şəkil 4, 2) bəhs etdiklərimizlə əlaqəli bir təsvir ola biləcəyini deyə bilərik.

Yuxarı Göllər yaylağından aşkar edilmiş qranit daş üzərində qartalla ilanın mübarizəsi təsvir edilmişdir (şəkil 4, 3). Bu təsvir bizə daha bir Şumer əfsanəsinə xatırladır. Qədim şumerlərdə mövcud olmuş Etena mifinə görə ağacın başında yaşayan qartal və kökündə yaşayan ilan bir-birlərinə zərər verməyəcəkləri barədə sövdələşmə edirlər. Bir gün ilan yuvasına qaçıdanda görür ki, qartal onun balasını yemişdir. Bunun ardınca ilan dünyadakı ədalətə nəzarət edən günəş tanrısı Şamaşdan kömək istəyir. Tanrı ona bir buğa leşinin içinə gizlənməyi, qartal ondan yeməyə gəldiyi zaman onu tutub qanadlarını və bədəninin tüklərini yolduqdan sonra acından ölməsi üçün bir çuxura ata biləcəyini deyir (33, s. 373). Hekayə bunun ardı ilə davam edir ancaq burada əsas olan qartal və ilan mübarizəsi motividir. Bu motiv Gəmiqayadan olan motivlə yaxın bənzərlik göstərir. Bu tip ilanla quşun mübarizəsindən bəhs edən mənbələri yuxarıda qeyd etmişdik. Mirəli Seyidov əsərində Berlində olan Azərbaycana məxsus xalçadan bəhs etmiş və onun üzərində quşla

ilanın mübarizəsinin əks olunmasından danışmışdır (8, s. 358). Telman İbrahimov Qafqaz xalçalarından bəhs edən əsərində Səfəvilər dövrünə aid xalça üzərində quş və ilan mübarizəsi əks olunmuş xalçaların təsvirini vermişdir (27, s. 21). Folklor və maddi-mədəniyyət nümunələrinə əsasən deyə bilərik ki, Azərbaycandan olan bu motivlər Şumer əfsanələrindəki motivlərlə yaxın bənzərlik göstərir.

Qızgəlin Çuxuru yaylağından aşkar edilmiş digər bir rəsmdə vəhşi heyvanın önündə dayanmış insan, insanın digər tərəfində isə dairəvi şəkil, böyük ehtimalla, ulduzu simvolizə edən təsvir vardır (şəkil 4, 4). Mezopotamiya sənətində ilahələr adətən pişikimilərlə təsvir edilir. Qədim Şumerdə aslanla əlaqələndirilən ilahə İnanadır. Tədqiqatçılar onun digər bir adının "Labbatu" olduğunu və bunun dişi aslan mənasına gəldiyini qeyd edir (21, s. 74). Şumer ilahəsinin aslan və səkkiz guşəli ulduzla da təsvir edildiyi məlumdur (39, s. 4). İlahənin qarşısında duran ulduzun isə folklorumuzda Zöhrə ulduzu Venera olduğu məlumdur. Burada mövzudan biraz uzaqlaşaraq bir məsələyə diqqət çəkmək istəyirik. Qədim Şumerdə eşq və gözəllik ilahəsi olan İnanna Azərbaycan ədəbiyyatındakı sevgili motivi ilə yaxın əlaqəli görünür. Azərbaycan ədəbiyyatında aşiq hər zaman məşuqu ucaldan, bunun müqabilində özünü aşağı tutan şəkildə təsvir olunur (6, s. 231). Ədəbiyyatda "vüsəl həsrəti" olaraq işlənən bu mövzuda məşuq, aşiqə qarşı laqeyd və soyuqqanlıdır. Bu motivlərə S. Langdonun Təmmuz və İştər monoqrafiyasında rast gəlirik (35, s. 83-85). Bununla belə, deyə bilərik ki, hər iki mədəniyyət arasında istər ikonoqrafik, istərsə də ədəbi motiv bənzərlikləri vardır. Bütün bunların əsasında Gəmiqayadan aşkar edilmiş bu təsvir Yaxın Şərqi mədəniyyətləri xüsusilə şumerlərlə əlaqəli ola bilər.

Qaranquş I yaylağından aşkar edilmiş, əlində üç başlı çəngəlşəkilli silah tutan tanrı təsviri vardır (şəkil 4, 5). Fikrimizcə, bu təsvir şumerlərin ilk zamanlarından bəri ibadət etdiyi Ninurta ilə bənzər motivdədir. Ninurtaya əsas olaraq Nippurdakı "E-su-me sa" məbəbində ibadət olunurdu və O, əlində üç başlı çəngəl şəkilli fiqurlarla təsvir edilmişdir (19, s. 142, fig. 117). Bu fiqura diqqətlə nəzər yetirdiyimiz zaman Ninurtanın qolunun altında orağ olduğunu görürük. Bu motiv yuxarıda bəhs etdiyimiz ilk

tanrıların oraqla əlaqəsi ilə bağlıdır. Belə ki, tədqiqatçılar Ninurtanı Yunan məhsul tanrısı Kronla qarşılaşdırmış və aralarında yaxın bənzərliklər olduğunu qeyd etmişlərdir (28, s.79). Digər Mezopotamiya tanrısı Adad əlində əsa və ildırım ilə təsvir edilir. Digər bir tanrı İškurun da ildırım və buğa ilə əlaqəli olduğunu bilirik. İškur/Adad adətən əllərində ildırım ilə öküz, aslan, əjdahanın üzərində və ya yanında təsvir olunur (37, s. 12). Bunlara əsasən deyə bilərik ki, Qızgəlin Çuxuru yaylağında olan buğa üzərində əlində əsa, ildırım olan tanrı fiquru da yuxarıda bəhs etdiyimiz Mesopotamiya tanrılarına bənzər bir tanrısının ikonoqrafik təsviridir (şəkil 4, 6). Aramilərin və Kənan bölgəsinin şimşək və fırtına tanrısı həmçinin yuxarıda bəhs etdiyimiz tanrıların ekvivalenti sayılan Baalın da əlində başı bitki, aşağısı nizə şəklində olan əsa vardır (20, s. 24, plate X). Bütün bu bənzərliklər bizə onu deməyə əsas verir ki, ən qədim dövrlərdən bu iki mədəniyyət arasında əlaqələr mövcud olmuş və bunlar bir-birlərinə təsir etməyi bacarmışlardır. Bunların işığında Naxçıvanda Nuhla bağlı əfsanələrin olması və Nuhun qəbrinin burada yerləşməsi inancının təsadüfi olmadığını görürük. Gəmiqayanın Nuhun gəmisinə ithafən adlandırılması da bunlarla əlaqəli olmalıdır. Buradakı təsvirlərin Mezopotamiya təsvirləri ilə yaxın bənzərliyi, Kənan bölgəsindən olan tanrı fiqurunun xüsusiyyətlərinə görə Gəmiqayanın qədim tanrılar panteonundakı tanrılara bənzəməsi bu iki mədəniyyət arasında başqa bənzərliklərin də ola biləcəyi fikrini doğurur. Başqa bir tədqiqatın mövzusu olduğu üçün bu mövzuya toxunmur.

Nəticə. Naxçıvan ərazisində aparılan arxeoloji araşdırmalar zamanı, aşkar olunmuş qayaüstü rəsmlər və bunların təhlili qədim insanların yaşayış tərzini və düşüncə dünyasını müəyyən etməyə kömək etmişdir. Bu abidlərin öyrənilməsi mədəniyyətlər arasındakı təsirin müəyyənləşdirilməsinə və burdakı insanların digər mədəniyyətlərlə əlaqələrini daha yaxşı öyrənməyə imkan yaratmışdır. Gəmiqaya ərazisində tədqiq edilən qayaüstü rəsmlər bunu deməyə əsas verir ki, keçmişdə bu ərazidə yaşayan insanlar zəngin mənəvi mədəniyyətə malik olmuşdur. Tarixi qaynaqlardan qədim dövrlərdə Azərbaycan ərazisində yaşayan insanların şumerlərlə əlaqəsinin olduğu məlumdur. Bu əlaqələr daha çox

mədəni əlaqələr və iqtisadiyyat ilə bağlı olsada, bu proseslər zamanı qədim insanlar bir-birlərinin inanc sisteminədə təsir etməyi bacarmışdır. Azərbaycan folkloruna nəzər saldıığımız zaman buradakı motiflərin şumer mifologiyası ilə oxşar cəhətləri nəzərə çarpır. Gəmiqayadakı mifoloji motivlərin araşdırılması əsasında hər iki coğrafiyada yaşayan qədim insanların təfəkkür tərzinin, istər mifoloji, istərsədə maddi-mədəniyyət nümunələrinin qarşılaşdırılması onların inanclar sisteminin bir-biri ilə yaxından əlaqəli olduğunu görürük.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan nağılları. Beş cildə. IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
2. Azərbaycan Mifoloji Mətnləri. Bakı: Azər nəşr, 1988, 196 s.
3. Baxşəliyev V. Naxçıvanın qədim əkinçiməldar tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, 320 s.
4. Baxşəliyev V. Naxçıvan arxeologiyası yeni tapıntılar işığında. Naxçıvan: Əcəmi, 2022, 372 s.
5. Əliyev N. Gəmiqaya qayaüstü rəsmləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2020, 564 s.
6. Əliyev R. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Mütərcim, 2008, 360 s.
7. Orucova, S. Azərbaycan Epik Folklorunda Yeddi Rəqəminin Simvolikası. "Folklorşünaslıq"- Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal Bakı: Maarif, 2021, s. 3-7.
8. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 2018, 444 s.
9. Akmatəliyev A., Kadırmambetova A., Kırğız Destanları 7. (çev. N. Yıldız), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009, 515 s.
10. Beydili C. Türk Mifoloji Sözlüyü. Yurt Kltaq-Yaym / İRV Ansiklopedik Sözlük Dizisi 01, 2004, 638 s.
11. Bayat F. Türk mitolojisində dağ kultü. Folklor/ədəbiyat, c. XII, Çorum: Karam, 2006, s. 47-60.
12. Bahaddin Ö. Türk Mitolojisi.(Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar), c. 5. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010, 657 s.
13. Çığ M.İ. Sumerlilerden Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlığa Ulaşan Etkiler ve Din Kitaplarına Giren Konular // Belleten, vol. 58/223, 1994, p. 685-724.
14. Eliade, M. Babil simyası ve kozmolojisi. Çeviren: Mehmet E. Özcan. İstanbul: Kabalcı Yayınları. 2002, 114 s.
15. Ergun Metin, Yakut Destan Geleneği ve Er Sogotoh. Ankara: TDK Yayınları, 2013, 862 s.
16. Kramer S. N, Tarih Sumer'de Başlar. Çeviren M. İlmiye Çığ. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990, 647 s.
17. Tanyu H. Dinler Tarihi Araştırmaları. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1973, 149 s.
18. Archi, A. Orality, Direct Speech and the Kumarbi Cycle //Altorientalische Forschungen, 2009, 36/ 2, p. 209-229.
19. Black J., Green A. Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia: An Illustrated Dictionary. London: The British Museum Press, 1992, 193 p.
20. Caquot A., Maurice S. Ugaritic Religion. VIII. Leiden: Brill, 1980, 28 p.
21. Diesel A. Felines and Female Divinities: The Association of Cats with Goddesses, Ancient and Contemporary // Journal for the Study of Religion, vol. 21/ 1, 2008, p. 71-94.
22. Finkel G. J. Sumerian Gods and Their Representations. IX. Groningen: STYX Publications, 1997, 249 p.
23. Frothingham A. L. "Babylonian Origin of Hermes the Snake-God, and of the Caduceus I." American Journal of Archaeology, vol. 20/ 2, 1916, p. 175-211.
24. Frankfort H. Cylinder Seals : A Documentary Essay on the Art and Religion of the Ancient Near East. London: Gregg Press, 1965.XLVII, 328 p.
25. George A. The Epic of Gilgamesh: A New Translation (Penguin Classics). London: Published by Penguin Classics, 2000, 288 p.
26. Hommel, F. The Sumerian Language and Its Affinities // Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1886, 18/3, p.351- 363.
27. İbrahimov T. Caucasian "Dragon" Carpets (about the History of the Appearance of the Motive "Dragon" in Caucasian Carpets), Baku: Azerbaijan National Academy of

- Sciences, Art and Humanitarian Sciences 2019, p. 1-24.
28. Iroku, O. A Day in the Life of God (Paperback bw 5th Ed). Dover: Published by the Enlil Institute, 2001, 391 p.
29. Kramer S.N. Sumerian mythology; a study of spiritual and literary achievement in the third millennium B.C. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972, XXII, 130 p.
30. Korczak A. Why the water? The vision of the world by thales of miletus", Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 35, , 2013, Sayı 35, s. 43-51.
31. Krul J. The Revival of the Anu Cult and the Nocturnal Fire Ceremony at Late Babylonian Uruk // The Revival of the Anu Cult and the Nocturnal Fire Ceremony at Late Babylonian Uruk, 2018, I-XIV, 324 p.
32. Kirk G. S. Myth: its meaning and functions in ancient and other cultures. Sather Classical Lectures. Cambridge: University Press, 1970, vol. 40/12, 299 p.
33. Koubková E. Fortune and Misfortune of the Eagle in the Myth of Etana. Fortune and Misfortune in the Ancient Near East: Proceedings of the 60th Rencontre Assyriologique Internationale Warsaw, 21–25 July 2014. Edited by Olga Drewnowska and Malgorzata Sandowicz. Pensilvanya: Penn State University Press, 2017, p. 371-382.
34. Lambert W.G. Babylonian Creation Myths. Mesopotamian Civilizations 16. Winona Lake, In Eisenbrauns, 2013, XVI, 640 p.
35. Langdon S. University of Bristol. Tammuz and Ishtar: A Monograph Upon Babylonian Religion and Theology Containing Extensive Extracts from the Tammuz Liturgies and All of the Arbela Oracles. Oxford: Clarendon Press; 1914. VII, 196 p.
36. Legrain, L. The Sumerian Art Shop // The Museum Journal, 1928, vol. XIX /4, p. 378-402.
37. Mohsen I.M.A. The forked lightning bolt // In Ancient Mesopotamia. Faculty of Archeology, Aswan University, 2018, № 29, p. 1-50.
38. Sluijs V.D, Anthony M. Hill: Lord of the Sickle // Journal of Near Eastern Studies, 2009, vol. 68/ 4, p. 269–82.
39. Stuckey J. Inanna, Goddess of "Infinite Variety". Samhain, 2004, vol 4/1, p. 1-7.
40. Wiggermann F. A. M. The image of Dumuzi: A diachronic analysis. In Gazing on the Deep: Ancient Near Eastern and Other Studies in Honor of Tzvi Abusch, J. Stackert, Porter, B. N. , and Wright, D. P. , 2010, p. 327-350.
41. Wagner-Durand E. Narration. Description. Reality: The Royal Lion Hunt in Assyria (Hrsg) //Image – Narration – Context: Visual Narration in Cultures and Societies of the Old World (FAVis 1), Heidelberg: Propylaeum, 2019, p. 235-272.
42. Hrozny B. Die Aelteste Geschichte Vorderasiens und Indiens, Melantrich. Praque, 1940, 169 p.

Summary

Elmar Bakhshaliyev

Traces of sumerian mythology on the rock drawing of Gemigaya

Near Eastern motifs revealed during the study of Gemikaya rock drawings are analyzed in the context of Sumerian mythology. During the study, it was found that some motifs of Sumerian mythology have something in common with the rock drawings of Gemikaya. At the same time, we find some correspondences between Sumerian and Azerbaijani mythology, reflected in the written texts of Sumer and the texts of Azerbaijani folklore. On the basis of research, it can be said that the socio-economic ties between the settlers of Sumer and Azerbaijan also influenced their ideological ideas. These relationships were important for the formation of Turkic mythology.

Keywords: Sumer, Turkic, mythology, Nakhchivan, legend, rock drawings.

Резюме

Эльмар Бахшалиев

Следы шумерской мифологии на наскальных изображениях Гемигая

Ближневосточные мотивы, выявленные во время исследования наскальных изображений Гемигая, анализированы в контексте шумерской мифологии. Во время исследования установлено, что некоторые мотивы шумерской мифологии перекликаются с наскальными изображениями Гемигая. В то же время мы находим некоторые соответствия между шумерской и Азербайджанской мифологией, отраженных на письменных текстах Шумера и текстах Азербайджанского фольклора. На основе исследований можно сказать, что социально-экономические связи поселенцев Шумера и Азербайджана влияло также на их идеологические представления. Эти отношения имели значение для формирования тюркской мифологии.

Ключевые слова: шумер, тюрк, мифология, Нахчыван, легенда, наскальные изображения